

Johan Maurits' Brazilië Het land van de suikermolen

Ernst van den Boogaart

De Portugezen noemen de suikermolens *engenhos* zoals de Fransen met het woord *engins* alle machines aanduiden die door intellectuele bekwaamheid en verfijning gemaakt zijn volgens wiskundige berekening. Het is een productieproces uitgevonden door de inspanning van de moderne tijd.

Caspar Barlaeus

Inhoudsopgave

Pagina 7	Voorwoord
Pagina 11	Johan Maurits Zijn geleerden, zijn kunstenaars en zijn kwartiermeester Officier in de Republiek – gouverneur in Brazilië – de conqueste in kaart gebracht
Pagina 26	Georg Marcgrafs kaart De suikerkolonie onder Nederlands bewind Veroverd gebied in vaste hand – een multi-etnische slavenhoudersmaatschappij – het Braziliaanse gemenebest – de moderniteit van Brazilië
Pagina 42	Frans Post Sociale harmonie in een goed verdedigde conqueste Schilder van het veroverde land en zijn bevolking – de verfraaiing van de werkelijkheid – deugdzaamheid beschermd door forten
Pagina 66	Albert Eckhout Een hiërarchische samenleving te midden van Amerikaanse barbarij Schilder van de culturele vermenging – acht etnische paren – de dans van de Tapoeiers
Pagina 90	De Tenture des Indes De strijd om het bestaan in de Nieuwe Wereld en de Nieuwe Tijd Aristocratisch reputatiemanagement – vooruitgang en de strijd om het bestaan
Pagina 118	Kaarten
Pagina 123	Bronnen & literatuur
Pagina 128	Lijst van afbeeldingen
Pagina 130	Register
Pagina 132	Colofon

01. Frans Post, *Suikermolen*, 1661. Olieverf op doek, Museum Boijmans-Van Beuningen, Rotterdam

Voorwoord

Suiker staat bekend als de zoete boosdoener. Een aantal doeleinden waarvoor het wordt gebruikt zijn goed en nuttig. Het vindt toepassing als ingrediënt in geneesmiddelen, als specerij voor vlees en vis en als conserveringsmiddel. Bovendien maakt men van suiker decoratieve objecten en voegt het toe als zoetstof aan spijzen en dranken. In het Westen ligt het klontje suiker naast het kopje koffie of thee. Sommige koks strooien enkele korrels in de zurige dressing voor sla. Tegen het einde van het jaar verschijnen bij feesten als speciale lekkernij beesten die geheel van suiker zijn gemaakt. Iets zoets eten vinden velen verrukkelijk. Het geeft energie of het troost. Met mate gebruikt kan suiker een gevoel van kracht geven. Overmatig gebruik draagt echter bij tot tandbederf of het veroorzaakt diabetes en obesitas. Al deze lusten en lasten zien we om ons heen. Suiker heeft tegenwoordig een gemengde reputatie.¹

De zoete boosdoener heeft een lange geschiedenis.² Bijna tienduizend jaar geleden werd suikerriet voor het eerst geteeld in Nieuw-Guinea. Vandaaruit verbreidde het gewas zich naar Azië. In de vierde eeuw voor Christus is in India het gebruik van suiker in voedsel beschreven. In de eeuwen daarna drong het gewas door in het Midden-Oosten en het Middellandse-zeegebied. In de zestiende eeuw brachten Spanjaarden de suikerrieteteelt over naar het Caribisch gebied, Mexico en Peru en introduceerden de Portugezen de cultuur in Brazilië. In Spaans Amerika werd suiker vooral voor lokale consumptie gemaakt, in Brazilië voor de export naar Europa.

Tot aan de negentiende eeuw was suiker een luxe-product. Het was kostbaar en het werd gewoonlijk in kleine hoeveelheden geconsumeerd. Op feestdagen serverden de machtigen en rijken het in grotere hoeveelheden om hun sociale status te tonen. Volgens de Perzische reiziger Nasir-i-Chusrau gebruikte een Egyptische sultan in 1040 na Chr. 73.000 kilo voor de Ramadan. Op zijn feestdis stond een boom geheel gemaakt van suiker. Een dertiende-eeuwse kalief liet een moskee van suiker bouwen, die bedelaars op het eind van de Ramadan mochten opeten. In het atelier van de zestiende-eeuwse Italiaanse beeldhouwer Giambologna maakten zijn assistenten tafeldecoraties van suiker voor hertogelijke huwelijksfeesten. Door de importen uit Brazilië en het Caribisch gebied werd suiker in de zeventiende en achttiende eeuw voor Europeanen goedkoper. Zij gingen grotere hoeveelheden consumeren. In 1700 aten de Engelsen 4 pond per jaar, in 1800 18 pond. De tegenwoordige Amerikaan neemt per persoon per jaar 28 kilo tot zich. De consumptie van suiker is verslavend.

De productie van suiker was op een andere manier verslavend. In Amerika verbouwden in de vroegmoderne tijd uit Afrika geïmporteerde arbeidskrachten het riet. Tachtig procent van de ruim 10 miljoen mensen die in de periode van de trans-Atlantische slavenhandel levend in Amerika aankwamen belandden in suikerproducerende gebieden, vooral Brazilië, Jamaica, St. Domingue (het latere Haïti) en Cuba. De Europese kolonisatie van deze gebieden was nauw verbonden met het opzetten van een

* 1. Sidney W. Mintz, *Sweetness and Power. The Place of Sugar in Modern History*, New York 1986. Elizabeth Abbott, *Sugar: a bittersweet history*, Londen 2009. * 2. Andrew F. Smith, *Sugar: a Global History*, Londen 2015.

Johan Maurits

Zijn geleerden, zijn kunstenaars en zijn kwartiermeester

Officier in de Republiek

Toen Johan Maurits van Nassau-Siegen was teruggekeerd uit Brazilië, liet hij zich portretteren.¹ Voor de West-Indische Compagnie had hij er oorlog gevoerd en een plantagekolonie bestuurd. De drieënveertig-jarige is weergegeven als een man met een vrij lang gezicht, een stevige, rechte neus, een omhoogkrullende snor, een smal sikje en een opletende oogopslag. Hij draagt een pruik met lang haar tot op de schouders. De lippen knijpt hij toe, wat hem een enigszins spottende of licht misprijzende uitdrukking verleent. Zijn bovenlichaam steekt in een kuras. Een met kant afgezette lap bedekt de hals en hangt af op de borstplaat. Johan Maurits toont zich als een elegante officier. Op de gravure die naar dit portret is gemaakt staat op de ovalen lijst zijn Latijnse devies: ‘qua patet orbis’, in het Nederlands ‘zo wijd de wereld strekt’. De woorden zijn raadselachtig. Wat omspande de wereld? De faam van zijn daden? Als dit vermoeden juist is, rekende hij erop dat hij bekend zou blijven door zijn Braziliaans gouverneurschap.²

Johan Maurits is in 1604 geboren op de Dillenburg, het voorouderlijk kasteel van de Nassauers, waar ook zijn familieleden Willem van Oranje en prins Maurits, naar wie hij werd vernoemd, zijn geboren. Twee jaar later

verkreeg zijn vader, Jan de Middelste, door vererving het land Siegen en verhuisden zijn ouders daar naar toe. De familie was sinds het begin van de zestiende eeuw Luther; zijn grootvader Jan de Oude was in de jaren zeventig calvinistisch geworden. Het graafschap Siegen was klein en de nakomelingen van Jan de Middelste talrijk. Voor de dochters zocht hij een goede partij. Voor zijn zonen zorgde hij voor een goede opvoeding, die hen in staat moest stellen later, in dienst van andere vorsten, een carrière te maken die paste bij een edelman.

Zijn vader en huisleraren brachten Johan Maurits lezen, schrijven, rekenen en de beginselen van het christendom bij. Zij zullen hem ook het nodige hebben verteld over de geschiedenis van zijn familie en het Duitse Rijk. Zijn vader onderwees hem over de taken en deugden van een vorst aan de hand van Antonio de Guevara's *Horologium principum*, een bekende vorstenspiegel, waarvan hij in 1610 een eigenhandige kopie maakte. Op het paedagogium in Siegen leerde hij Latijn en de geschiedenis van het Romeinse Rijk, waarbij zeker aandacht zal zijn geschonken aan krijgskundige onderwerpen, zoals de organisatie van het leger en het voeren van een veldslag. In 1614-1615 maakte Johan Maurits een educatieve reis naar Bazel, waar hij enige tijd aan de universiteit studeerde. Hij reisde door naar Genève, de bakermat van het calvinisme.³

• 02. Willem J. Delff, *Portret van Johan Maurits van Nassau-Siegen, 1647*. Ets naar schilderij door Michiel van Miereveld, Rijksmuseum, Amsterdam

* 1. Een afbeelding van dit portret in Gerhard Brunn red., *Aufbruch in neue Welten. Johann Moritz der Brasilianer*, tent. cat., Siegen 2004, p. 12 en p. 16. * 2. Ernst van den Boogaart, *Qua patet orbis: een motto met een klassiek verleden*, in *Mars et Historia* 51 (2017) pp. 4-9. * 3. Evaldo Cabral de Mello, *Nassau. Governador do Brasil holandês*, São Paulo 2006, pp. 21-31; M.E.H.N. Mout, *The Youth of Johan Maurits and Aristocratic Culture in the Early Seventeenth Century*, in E.van den Boogaart, H.R.Hoetink en P.J.P. Whitehead red., *Johan Maurits van Nassau-Siegen. A Humanist Prince in Europe and Brazil*, Den Haag 1979, pp. 13-38.

Amsterdam had zich met beurs en stadsbank als een internationaal commercieel centrum gepositioneerd, dat door de Oost- en de West-Indische Compagnieën een aandeel verwierf in de wereldhandel en kolonisatie overzee. Ondanks de langdurige oorlog tegen Spanje was de welvaart toegenomen, waaraan vele immigranten hadden bijgedragen.

Het door steden gedomineerde, gedecentraliseerde politieke bestel van de Republiek was een uitzondering binnen het centralistische, monarchale patroon in rest van Europa. De burgerij gaf er de toon aan, niet de adel. Toen Johan Maurits in de Nederlanden kwam, was het conflict tussen remonstranten en contraremonstranten beslecht ten gunste van de laatsten; accommodatie moest herhaling voorkomen. De hervormde godsdienst was de officiële godsdienst, maar andere vormen van protestantisme, evenals katholicisme en jodendom, waren getolereerd, zolang zij hun bijeenkomsten niet in het openbaar hielden. Dankzij de talrijke drukkerijen verschenen vele boeken en pamfletten over een grote diversiteit van onderwerpen. De censuur was zeer gematigd en de vrijheid van meningsuiting groot. De schilderkunst en de bouwkunst bloeiden, evenals de rechtswetenschap, de geneeskunde en de natuurkunde. Het idee dat empirische kennis tot sociale vooruitgang leidde was er geleefde praktijk, zoals ook blijkt uit Constantijn Huygens omnivore wetenschappelijke interesse. De op vooruitgang gerichte cultuur van de Republiek maakte Johan Maurits zich eigen.

Gouverneur in Brazilië

In 1637 verkreeg Johan Maurits het gouverneurschap over het door de WIC veroverde deel van Noordoost-Brazilië. In het gebied rondom Recife en de zuidelijker gelegen kolonie Bahia hadden de Portugezen plantagekolonies opgebouwd, die de belangrijkste centra van suikerproductie in het Atlantisch gebied waren. Na de hervatting van de Tachtigjarige Oorlog vielen de WIC-troepen in 1624 eerst Bahia aan en veroverden de stad. Doordat versterkingen te laat kwamen, moesten zij hun verovering een jaar later weer afstaan. De Compagnie was een faillissement nabij, maar werd gered door Piet Heins verovering van de Spaanse zilvervloot. Dankzij deze kapersbuit kon in 1630 een poging worden gedaan het noordelijke plantage-

gebied rond Recife in handen te krijgen. De verovering verliep moeizaam, doordat de plantagebezitters met steun vanuit het moederland hun bezittingen met hand en tand verdedigden.

Deze heren van de suiker vormden de dominante groep in de koloniale samenleving door hun bezit van rietvelden, suikermolens en ambten. In de eerste halve eeuw sinds de stichting van de kolonie in 1535 slaagden zij er maar beperkt in de bronnen van macht te monopoliseren voor hun families. Daarna lukte het leden van de families Albuquerque, Paes Barreto, Lins, de Sá, Holanda en Bezerra beter een stabiele groep van machtigen te vormen. De kroniekschrijvers gaven hoog op van hun rijkdom. Zij zouden zich kleden in damast, zijde en fluweel, voor duizenden crusados Spaanse paarden kopen, dagelijks bij elkaar aanschuiven voor banketten en veelvuldig toernooien en feesten met stierengevechten organiseren. Dat was overdrijving. In de jaren twintig en dertig van de zeventiende eeuw deed zich een crisis voor in de suiker. De invasie van de Nederlanders bracht hen verder in het nauw. Geen wonder dat zij hard vochten om hun macht te behouden.¹³

Onder het bevel van de uit Polen afkomstige kolonel Christoffel Artichewski lukte het de troepen van de WIC een groot deel van de plantagegebieden van de capitania's Pernambuco, Itamaraca en Paraíba in handen te krijgen evenals de capitania Rio Grande, van waaruit vloten die uit Europa kwamen tijdig konden worden opgemerkt. De Compagnie wilde Artichewski tot gouverneur benoemen, maar dankzij de relatie met Frederik Hendrik en met steun van de Amsterdamse bewindhebber Albert Coenraetsz Burgh ging de aanstelling naar Johan Maurits.

Om de jonge gouverneur bij te staan benoemde het Compagniebestuur, de Heren XIX, enkele oudere leden met ervaring overzee in het hoogste bestuursorgaan van de kolonie, de Hoge en Secrete Raad. Mathias van Ceulen en Johan Ghijseling, bewindhebbers namens de Kamers van Amsterdam en Zeeland, kenden Brazilië uit eerdere ervaring. Zij waren in 1632-1633 naar Recife gekomen en hadden een begin gemaakt met de verovering van de suikerdistricten. Adriaen van der Dussen, bewindhebber van de Kamer Rotterdam, had tussen 1602 en 1623 de VOC gediend in de Indonesische archipel. Hij was daar tot

* 13. Charles R. Boxer, *The Dutch in Brazil*, Hamden, Connecticut 1973 (Oxford 1957), pp. 34-35. Evaldo Cabral de Mello, *Olinda restaurada. Guerra e açúcar no Nordeste, 1630-1654*, São Paulo 1975, p. 57. Wim Klooster, *Tussen honger en zwaard. Nederlands Atlantische rijk in de zeventiende eeuw*, Leiden 2018.

03. Zacharias Wagner, Het eerste huis van Johan Maurits, ca. 1640. Aquarel uit zijn Thierbuch

tweemaal toe ontslagen, omdat hij ‘abdomatissimo mette de hoererij’ was geweest.¹⁴ Goede relaties en een talent voor daadkrachtig bestuur hadden ervoor gezorgd dat hij ondanks zijn peccadillos steeds weer in dienst was genomen. Voordat zij in onmin uiteengingen, ontving Johan Maurits ook waardevolle inlichtingen van kolonel Christoffel Artichewski.¹⁵

Naast de Hoge en Secrete Raad stond een lager centraal bestuursorgaan, de Politieke Raad, Johan Maurits ter zijde. De leden hiervan waren eveneens mannen met een zekere militaire en bestuurlijke ervaring. Een enkele maal bleek een lid niet tegen zijn taak opgewassen. In 1638 werd de Leidse hoogleraar en literator Johan Bodicher Banning (1607-vóór augustus 1642) in de Politieke Raad benoemd. Misschien had hij zich tot een bekwaam

bestuurder kunnen ontwikkelen, als hij een jaar later niet ten prooi was gevallen aan ‘melancholie’, wat zich uitte in permanente dronkenschap, ‘hoerij’ en onaangepast gedrag tegenover zijn collega’s. Zijn uitpattingen maakten uiteindelijk zijn repatriëring onvermijdelijk.¹⁶ De benoeming van een hoogleraar in een functie overzee was even ongebruikelijk als die van een lid van de stadhouderlijke familie.

Johan Maurits en de Hoge en Secrete Raad stonden voor vele opgaven. Zij moesten het veroverde gebied beveiligen tegen invallen over land door Portugezen vanuit de capitania’s Ceará en Maranhão in het noorden en vanuit Bahia en Rio de Janeiro in het zuiden. Zij heroverden Porto Calvo en verdreven de Portugese troepen over de Rio São Francisco. Daarmee creëerden zij een natuurlijke

* 14. Charles R. Boxer, *The Dutch in Brazil*, p. 265. * 15. J.C.M. Warnsinck, Christoffel Artichewski, in Joannes de Laet, *Ierlyck Verhael van de Verrichtingen der Geoctroyeerde West-Indische Compagnie*, uitgegeven door S.P.L’Honoré Naber en J.C.M. Warnsinck, deel 4, Den Haag 1937, pp. xxv-LXXIII. Zie ook: *Memorie door kolonel Artichewski, in Kroniek van het Historisch Genootschap te Utrecht 25* (1869) pp. 253-349. * 16. José Antonio Gonsalves de Mello, ‘Johan Bodecher Banning, um professor da universidade de Leiden no Brasil Holandês (1638-1639)’, in H. Bots en M. Kerkhof (red.), *Forum Litterarum* (Festschrift J.J. van den Besselaar), Amsterdam 1984, pp. 81-85.

05. Frans Post, *Het paleis Vrijburg*, 1648. Ets uit Caspar Barlaeus, *Historia*

Nederlanders, Fransen, Engelsen en Duitsers anderzijds. Het Portugese team won, volgens de Portugese geschiedschrijver Frei Manuel Calado.²¹

Johan Maurits liet zich ook door individuele moradores adviseren. Frei Manuel Calado was een van hen. Hij was rond 1600 geboren in Portugal, had logica en filosofie gestudeerd in Evora en was toegetreden tot de orde van de Heilige Paulus de Heremiet. In 1624 was hij met verlof naar Brazilië gegaan om de clerus daar te versterken. In 1635 hield hij zich op nabij Porto Calvo, waar hij door vijftig slaven een rietveld liet bewerken. Hij trof er de WIC-commandanten Jan Corneliszoon Lichtard en Christoffel Artichewski. Na de Nederlandse verovering van het gebied sloot hij zich aan bij de uitwijkelingen en

vestigde zich nabij Penedo aan de Rio São Francisco. Op verzoek van de moradores nodigde Johan Maurits hem uit naar Recife te komen. Hij vestigde zich in Mauritsstad, wijdde zich aan de zielszorg van katholieken en bekeerde enkele Joden. Hij dineerde herhaaldelijk bij Johan Maurits en bezocht Dirk Codde van der Burgh, lid van de Hoge en Secrete Raad. Tegelijkertijd onderhield hij contacten met de moradores die een opstand tegen het Nederlandse gezag beraamden. Hij beschreef de samenzwering in zijn mémoires over de bevrijdingsoorlog getiteld *O Valeroso Lucideno*, in 1648 in Lissabon gepubliceerd.²²

Een andere adviseur uit de kring van de moradores was Gaspar Dias Ferreira. Deze tot het Christendom bekeerde Jood, een zogenoemde *cristão novo*, was in 1618 vanuit

* 21. Evaldo Cabral de Mello, *Nassau*, pp. 148-149. * 22. José Antonio Gonsalves de Mello, 'Frei Manuel Calado do Salvador', in zijn *Restauradores de Pernambuco. Biografias de figuras do século XVII que defenderam e consolidaram a unidade brasileira*, drie delen, Recife 1967.

06. Frans Post, Het lustslot Boa Vista, 1648. Ets uit Caspar Barlaeus, *Historia*

Portugal naar Brazilië gekomen. Hij was een van de eerste moradores die overliep naar de Nederlanders en in Recife ging wonen. Hij zou toen een eenvoudige winkelier dan wel een rijke planter zijn geweest. Hij nam deel aan de expeditie van Johan Maurits naar Bahia, was in 1637-1640 schepen van Olinda en Mauritsstad en betrokken bij de bouw van de brug tussen Mauritsstad en Recife. Onder het bewind van Johan Maurits werd hij rijk. Hij bezat twee suikerplantages, had neveninkomsten uit het afpersen van moradores en organiseerde een clandestiene slavenreis naar Cabo Verde. Hierin participeerde ook Johan Maurits zelf, die daarvoor door de WIC op de vingers werd getikt. Ferreira ging in 1644 met Johan Maurits naar Nederland. Een jaar later werd hij gearresteerd vanwege verraderlijke correspondentie met de vijand. Hij ontsnapte uit de gevangenis en

vluchtte naar Portugal, waar hij aan het hof een invloedrijke informant over Brazilië werd.²³

Een derde verbindingsman tussen Johan Maurits en de moradores was de mulat João Fernandes Vieira, geboren op Madeira aan het begin van de zeventiende eeuw. Het is onduidelijk wanneer hij naar Brazilië is gegaan. Tussen 1630 en 1635 vocht hij mee tegen de Nederlanders. Bij de overgave van het legerkamp nabij Recife was hij een slagersknecht. Hij verried Jacob Stachouwer, lid van de Hoge en Secrete Raad, de plaats waar een van de moradores kostbaarheden had verborgen en werd Stachouwers zakenpartner. In 1641-1643 was hij schepen van Mauritsstad. Hij pachtte de belasting op de suikerproductie, werd benoemd tot officieel slavenjager en kocht vijf plantages op krediet. Toen de WIC ernst begon te maken met het

* 23. Charles R. Boxer, *The Dutch in Brazil*, pp. 269-271. José Antonio Gonsalves de Mello, *Frei Manuel Calado do Salvador*, pp. 93-102.

11. Anoniem, Het aapje van Johan Maurits, ca. 1640. Olieverf op papier, Libri Principis, Jagiello Bibliotheek, Krakau

later een schilderij, gedateerd 1639, waarop hij de vlakke en de ligging van de versterking weergaf. Hij zal Johan Maurits en het leger hebben gevolgd bij de verdrijving van de Portugese troepen tot over de Rio S. Francisco. Een door hem ontworpen prent in Barlaeus' geschiedenis van Johan Maurits bewind laat zien hoe de verslagen vijanden de rivier overstaken. Op een eveneens 1639 gedateerd schilderij gaf hij de rivier weer als de vreedzame zuidgrens van de Nederlandse kolonie. Daarna zal hij met de graaf zijn teruggekeerd naar Recife.⁴

In een brief aan de Marquis de Pomponne, een minister van Lodewijk XIV, omschreef Johan Maurits de opdracht die hij aan zijn schilders had gegeven als de representatie van 'tout le Brésil en pourtrait, à scavoir la nation et les habitants du Pay, des animaux à quatre pieds, les oiseaux, poissons, fruits et herbes, tout au grandeur de vif, aussi

la situation du dit Pay, villes et fortresses.'⁵ Tijdens Johan Maurits' verblijf in Brazilië zijn zeker 301 afbeeldingen en beschrijvingen gemaakt van planten, vruchten, bloemen en noten en 367 van verschillende dieren.⁶ Dit materiaal is deels bewaard gebleven in de schilderijen op papier, later verzameld in de twee handboeken of *Libri principis*, zo genoemd, omdat zij bijschriften in de hand van Johan Maurits bevatten, en in de vier banden van de *Theatri rerum naturalium Brasiliae*.⁷ Het *Thierbuch* van Zacharias Wagner is een andere bron voor het vaststellen van de aard en de omvang van het natuurhistorisch onderzoek, dat in opdracht van Johan Maurits is verricht.⁸ De natuurhistorische afbeeldingen en de bijpassende beschrijvingen zijn in Nederland gebruikt voor het boek *Historia naturalis Brasiliae*, dat in 1648 verscheen onder de namen van Georg Marcgraf en Willem Piso.⁹ Het natuurhistorisch deel van Marcgraf is te danken aan een van de bewindhebbers van de West-Indische Compagnie, Johannes de Laet, die het geheimschrift van de overleden Marcgraf ontcijferde en zijn tekst redigeerde; Piso was nog in leven en kon zelf zorgen voor zijn aandeel in het boek, dat handelde over tropische ziekten. Johan Maurits droeg de kosten van de uitgave.

In het natuurhistorische gedeelte van Marcgraf staan 86 afbeeldingen van kruiden, 39 van struiken, 75 van bomen. De dieren zijn verdeeld in vijf groepen met afbeeldingen van 86 vissen, 18 schelpdieren, 55 vogels, 25 zoogdieren, 7 reptielen en 29 insecten. Niet alle beschreven planten en dieren zijn afgebeeld. De Laet voegde afbeeldingen uit andere werken in, zodat niet alle afbeeldingen teruggaan op werk in Brazilië gemaakt door de kunstenaars van Johan Maurits. In het *Theatrum* zijn 69 zeedieren afgebeeld, 111 vogels, 63 zoogdieren, reptielen, insecten en spinnen en 172 planten bloemen en vruchten. In de *Libri principis* zijn bij de dieren de op het land levende dieren de grootste groep (158) gevolgd door de vogels (101) en de zeedieren (93); in deze bron zijn 21 bloemen

* 4. Ibid. pp. 102-105 Rio S. Francisco, pp. 106-109. Porto Calvo. * 5. Erik Larsen, *Frans Post, interprète du Brésil*, Amsterdam 1962, p. 254 doc. 52. * 6. P.J.P. Whitehead en M. Boeseman, *A Portrait of 17th century Dutch Brazil. Animals, plants and people by the artists of Johan Maurits of Nassau*, Amsterdam 1989, p. 27. De aantallen betreffen de afbeeldingen en beschrijvingen in de *Historia naturalis Brasiliae*. Het werk van Whitehead en Boeseman vervangt het eerdere overzicht door R. Joppien, 'The Dutch Vision of Brazil', in E. van den Boogaart, H.R. Hoetink en P.J.P. Whitehead (red.), *Johan Maurits van Nassau-Siegen 1604-1679*, Den Haag 1979, pp. 297-376. * 7. Johan Maurits schonk dit materiaal in 1652 aan Friedrich Wilhelm, de keurvorst van Brandenburg. Het is bewaard eerst in de bibliotheek van de keurvorst, later in de bibliotheek van de koning van Pruisen en ten slotte in de Preussische Staatsbibliotheek in Berlijn. Tijdens de Tweede Wereldoorlog is het met andere kostbare manuscripten ondergebracht in het Benedictijnerklooster in Krzeszów (Grüssau) in het tegenwoordige Polen. Na de oorlog is het door Polen in beslag genomen en het materiaal bevindt zich nu in de Bibliotheka Jagiellonska in Krakow. Polen hield de inbeslagname geheim en stond pas in 1979 Peter Whitehead toe het materiaal te bekijken. De *Libri principis* en de *Theatri* zijn gepubliceerd door Index Editoria o.d.t. Brasil-Holandés, Dutch Brazil, vijf delen, Rio de Janeiro 1995. De delen 2 en 3 zijn de *Libri principis* en de delen 4 en 5 de *Theatri*. In de zeventiende eeuw ordende de arts van de keurvorst, Christian Mentzel, de *Theatri*. Zij kregen toen de titels *Icones aquatiliium & Icones volatiliium* (gereproduceerd in deel 4 van de uitgave door Index Editoria), *Icones animalium & Icones vegetabilium* (deel 5 van de uitgave door Index Editoria). * 8. Het *Thierbuch* bevindt zich in het Kupferstich-Kabinett in Dresden. Index Editoria publiceerde het in dezelfde reeks als de *Libri principis* en de *Theatri* o.d.t. *The "Thierbuch" and "Autobiography" of Zacharias Wagner*, Rio de Janeiro 1997. * 9. Vertalingen in het Portugees van de *Historia Naturalis Brasiliae* zijn verschenen als: Jorge Marcgrave, *História natural do Brasil*, vertaling en redactie van José Procópio de Magalhães, São Paulo 1942 en Guilherme Piso, *História natural e médica da Índia Ocidental em cinco livros*, vertaling en redactie Mário Lôbo Leal, Rio de Janeiro 1957.

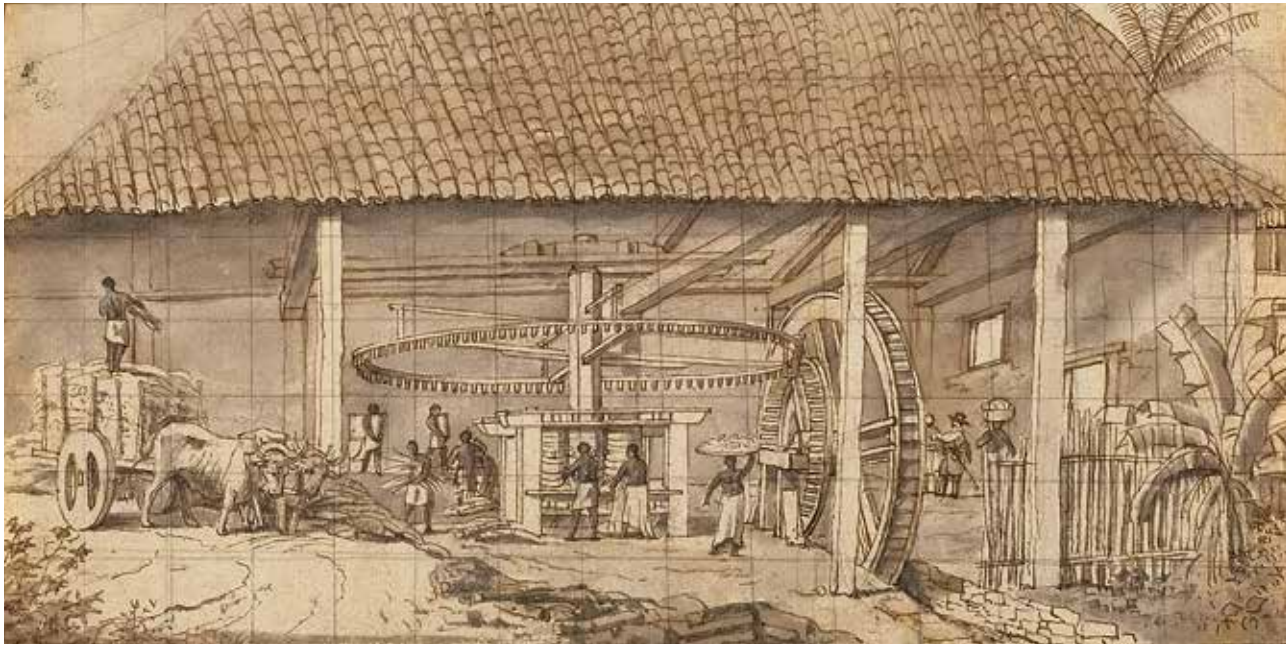
12. Albert Eckhout, Johan Maurits' kater Jochim en Angolese geit uit dierentuin van Vrijburg, ca. 1640. Olieverf op papier, Theatri III, Jagiello Bibliotheek, Krakau

en 16 vruchten en noten afgebeeld. Het lijkt erop dat in Brazilië ongeveer evenveel afbeeldingen zijn gemaakt van de flora als van de fauna. Afgaande op de *Libri principis* zou Johan Maurits belangstelling meer zijn uitgegaan naar de dieren. De dieren zullen zijn afgebeeld naar exemplaren uit de dierentuin die hij liet aanleggen bij Vrijburg.¹⁰ De schilders vereeuwigen ook zijn bijna geheel witte, corpulente kater Jochim en een aapje dat hij binnenshuis hield.¹¹ Niet alle door hen afgebeelde dieren zijn Braziliaans. Zij beeldden ook enkele Chileense lama's af, evenals een kleine en een grotere aap, een zwart/wit gevlekte ram, een kip en

een bokje uit Guinee.¹² Uit Angola kwamen aapjes, een soort geit, een soort schaap en een jonge olifant.¹³

De kunstenaars van Johan Maurits legden in tekeningen, schilderijen op papier en schilderijen ook de inwoners van het land vast, vooral de Tapoeiers, en in een enkele afbeelding mogelijk een Tupi man van buiten de kolonie.¹⁴ Zij documenteerden verder een albino jongen, Chilenen en Congolese gezanten met hun gezellinnen, die Recife bezochten.¹⁵

* 10. Manuel Calado gaf in zijn *O valeroso lucideno* een opsomming van de dieren in Johan Maurits' dierentuin. P.J.P. Whitehead, 'Georg Marckgraf and Brazilian zoology', in E. van den Boogaart, H.R. Hoetink en P.J.P. Whitehead (red.), *Johan Maurits van Nassau-Siegen, 1604-1679*, Den Haag 1979, pp. 428-429. Enig sceptisch commentaar over de aard en omvang van collectie dieren: Dante Martins Teixeira, 'Der Mythos der unberührten Natur. Die Naturgeschichte in Holländisch Brasilien', in Gerhard Brunn en Cornelius Neutsch (red.), *Sein Feld war die Welt. Johann Moritz von Nassau-Siegen (1604-1679)*, Münster 2008, pp. 201-204. Katharina Schmidt-Loske, 'Die Libri picturati und weitere Zeichnungen aus Brasilien. Ein Schlüssel zur Fauna und Flora der Anciennes Indes', in Gerlinde Klante, Helga Prüssmann-Zemper en Katharina Schmidt-Loske (red.), *Exotismus und Globalisierung. Brasilien auf Wandteppichen: die Tenture des Indes*, Berlin 2016, pp. 130-131. Maria Angélica da Silva en Melissa Mota Alcides, 'The Garden of Johan Maurits (1604-1679) in North-East Brazil', in *Garden History* 30/2 (2002) pp. 153-176. Heloisa Meireles Gesteira, 'O jardim Maurício. Conhecimento e colonização da América durante o domínio batavo no Brasil 1637-1645', in *Anais do Museu Histórico Nacional* 30 (1998) pp. 191-206. Over de passie van Johan Maurits voor tuinen: W. Diedenhofen, 'Johan Maurits and his gardens' in E. van den Boogaart, H.R. Hoetink en P.J.P. Whitehead (red.), *Johan Maurits van Nassau-Siegen 1604-1679*, pp. 197-236. * 11. *Brasil-Holandês, Dutch Brazil, Icones animalium & vegetabilium*, dl. 1, p. 22. * 12. *Brasil-Holandês, Dutch Brazil, Libri principis*, dl. I, pp. 17, 24, 28, 64; *Brasil-Holandês, Dutch Brazil, Icones animalium*, p.46. * 13. Zacharias Wagner, *Thierbuch*, pp. 128-129. *Brasil-Holandês, Dutch Brazil, Icones animalium*, pp. 42, 44, 46, 50. * 14. Zie voor de Tupi man (?): *Brasil-Holandês, Dutch Brazil, Icones animalium*, p. 17. * 15. *Ibid.* pp. 7-15.

15. Frans Post, Suikermolen aangedreven met water, ca. 1640. Tekening, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Brussel

16. Frans Post, Suikermolen aangedreven met ossen, ca. 1640. Tekening, Atlas van Stolk, Rotterdam

17. Frans Post, *Manioc molen*, 1651. Olieverf op doek, particuliere collectie, Engeland

Vóór de Haarlemse vondst waren de enige documenterende werken die we van Post kenden de kustaanzichten gemaakt op de heenreis, enkele andere topografische studies en tekeningen van suikermolens. Afgaande op de latere schilderijen moet hij heel veel meer van deze voorstudies hebben gemaakt. Hij moet planten en dieren, dorpen, stadjes en versterkingen, blanken, zwarten en Indianen hebben getekend. Verder vanzelfsprekend ook de suikerplantages, van groot belang voor de welvaart van het land. Hij gaf de grote huizen van de eigenaren weer en de slavenhutten, de molens en andere bedrijfsgebouwen. Hij legde ook de maniokmolens vast, die het volksvoedsel produceerden. Hij maakte aanzichten van Olinda en Recife (in het latere werk is de kathedraal van Olinda een favoriet thema), maar documenteerde toch vooral het leven op het platteland met de

dorpsmarkten en -feesten. Al deze onderwerpen pasten in Johan Maurits' programma voor 'tout le Brésil en pourtrait'.

De tekeningen van suikermolens wijzen op een systematische aanpak. Hij legde twee types van molens vast. Zo tekende hij een molen aangedreven door waterkracht, zoals op de Marcgraafkaart, en een molen aangedreven door ossen.¹⁸ De molen van Maratapasipe, volgens Joaquim de Sousa Leão Maratapaji aan Cabo São Agostinho, gaf hij weer met het omringende landschap.¹⁹ Deze molen aangedreven door waterkracht was in het bezit gekomen van Michiel van Meerenburg en Martinus de Conten. Ook een van de rietverbouwers had een Nederlandse naam: Abraham van Mollingen.²⁰ Post wilde kennelijk ook de Nederlandse betrokkenheid bij de landbouw illustreren.

* 18. Pedro en Bia Corrêa do Lago, *Frans Post, 1612-1680. Catalogue raisonné*, pp. 379, 388. Zie voor de architectuur van de suikerplantage: Esterzilda Berenstein de Azevedo, *Arquitetura do Açúcar*, São Paulo 1990, pp. 95-132. * 19. Pedro en Bia Corrêa do Lago, *Frans Post, 1612-1680. Catalogue raisonné*, p. 391. * 20. Adriaen van der Dussen, *Relatório sobre as capitánias conquistadas no Brasil pelos holandeses (1639)*, vertaald en bezorgd door José Antonio Gonsalves de Mello, Rio de Janeiro 1942, pp. 34-35.

33. Albert Eckhout, Dans van de Tapoeiers, ca. 1643. Olieverf op doek, Nationalmuseet, Kopenhagen

34. Zacharias Wagner, Tapoeierdans, ca. 1640. Aquarel uit zijn Thierbuch

35. Zacharias Wagner, Negerdans, ca. 1640. Aquarel uit zijn Thierbuch

De beschrijvingen van het oproepen van de duivel in ceremonies van voorspellende magie geven aan dat niet alle WIC-dienaren geloofden in de lijfelijke aanwezigheid van de duivel en in zijn direct ingrijpen in het Tapoeier leven. Artichewsky had zijn twijfels. Vossius deelde die, maar blijft omzichtig: 'Iemand zou kunnen vragen of wij geloven dat deze figuur die wij de duivel noemden [en die zich had laten oproepen om voorspellingen te doen], dat ook geweest is. Mij lijkt het dat in heel dit gebeuren bedrog in het spel is, en niet alleen duivels, maar ook menselijk bedrog. Immers, toen Artichewsky later op een minder ongelegen moment de Tapoeiers vroeg waarom zij van iemand die een mens was en die hij meermalen had gezien, een duivel gemaakt hadden, ontkenndden zij dat gedaan te hebben en hielden ze vol dat het echt de duivel geweest was. Toch had Artichewsky de man voordien al meermalen gezien. De ijzheid van stem kwam door een bamboestokje of iets anders dat hij in zijn mond had gestopt. Dat er menselijk bedrog in het spel was, wil echter niet zeggen dat de duivel er geen rol in speelde. Dat zij zulke stellige antwoorden gaven omtrent gebeurtenissen die nog moesten komen, en die een mens niet van tevoren kan weten, wijst immers in een heel andere richting.'⁴⁶ Vossius lijkt niet te willen uitsluiten dat de duivel de Tapoeiers zo nu en dan een blik in de toekomst verschaftte. Hij gelooft echter niet dat hij lijfelijk aanwezig was of dat hij ieder onderdeel van hun leven direct beheerste, want hij eindigt zijn verslag met de opmerking, dat eruit blijkt 'binnen welke nauwe grenzen God de macht besloten houdt van diegenen die zich ook in onze tijd geheel aan de verering van de duivel hebben onderworpen.' De Tapoeiers verkeerden dan wel met de duivel, maar zijn invloed berustte grotendeels op menselijke waan of bedrog.

De verschillende wegen waarlangs de Nederlandse elite zich in de vroeg-moderne periode emancipeerde van het magisch universum zijn nog maar beperkt verkend.⁴⁷ Het is mijn indruk, maar de bronnen zijn schaars en indirect, dat Johan Maurits en veel van het hogere WIC-personeel dat zich over de Tapoeiers uitliet, behoorden tot de stroming die al aan het begin van de zeventiende eeuw sceptisch stonden tegenover het idee van permanente, bovennatuurlijke interventie in aardse zaken. Zij lijken

eerder te hebben geloofd dat de Tapoeiers zelf en vooral hun priesters en gezaghebbers verantwoordelijk waren voor hun levenswijze. Dat betekende dat zij tot betere inzichten en civiel leven gebracht konden worden. Immers God had ook hen redelijkheid geschonken. Barlaeus formuleert dat in zijn commentaar op de voorspellende magie van de Tapoeiers als een algemeen maxime: [Uit hun ceremonies] blijkt hoezeer de menigte door niets liever dan bijgeloof wordt geregeerd. ...[Maar] in haar gedachtengang straalt iets door dat beter en heiliger is dan de mens, zodat, hoe verkeerd de godsdienst zij, er een staat op kan worden gegrondvest en in stand gehouden.'⁴⁸

Niet iedereen in Nederlands Brazilië dacht er zo over. In 1634 meende de Politieke Raad dat de Tapoeiers 'geen volck [waren] dat tot civiliteit te brengen is.' Onder Johan Maurits gold echter de beleidslijn dat dit wel moest worden geprobeerd en dat zij niet tot slaven gemaakt mochten worden. Compagniesdienaren moesten hen ertoe overhalen zich als vrije burgers onder het Nederlands gezag te scharen. Dat die politiek realistisch was, lieten de gekoloniseerde Tupi zien. Zij toonden dat kannibalen wel degelijk geciviliseerd konden worden, zoals Johan Maurits door Eckhout liet vastleggen. De Tapoeiers leefden nog zoals de Tupi vroeger hadden gedaan. Zij demonstreerden de gelijktijdigheid van het ongelijktijdige in de menselijke geschiedenis: een heden en een verleden die in dezelfde tijd naast elkaar voort bestonden.

De Nederlandse beschrijvingen van de Tapoeiers verhullen hun wildheid niet, maar geven aan dat tegelijkertijd bij hen sporen van civiliteit vallen waar te nemen.⁴⁹ De Tapoeiers houden gezinswaarden hoog. De vrouwen zijn kuis voor het huwelijk en op huwelijksrouw wordt streng gelet, al komt polygamie voor en behandelen de mannen hun vrouwen na het eerste kind als slaven. Onder hen bestaat een sociale hiërarchie: naast het gewone volk zijn er edelen, al zijn die alleen te herkennen aan hun lange nagels. Zij erkennen het gezag van priesters en bevelhebbers, al is hun godsdienst eerder een duivelsdienst en gedragen hun aanvoerders zich niet als staatslieden. De Nederlandse beschrijvingen wilden de

* 46. Ibid, p. v. * 47. Een studie zoals die van Keith Thomas voor Engeland ontbreekt voor de Nederlanden. Keith Thomas, *Religion and the Decline of Magic*, Hamondsworth 1973. Enkele opmerkingen over religie en geloof in het wonderbaarlijke in de Republiek in: W.Th.M. Frijhoff, 'The meaning of the marvellous: on religious experience in the early seventeenth-century Netherlands', in L. Laeyendecker e.a., *Experiences and explanations: historical and sociological essays on religion in everyday life*, Leeuwarden 1990, pp. 79-101.

* 48. Caspar Barlaeus, *Nederlandsch Brazilië onder het bewind van Johan Maurits, grave van Nassau 1637-1644*, vertaald en bezorgd door S.P. l'Honoré Naber, Den Haag 1923, p. 326.

* 49. Zie het rapport van Johan Rab van Waldeck, Caspar Barlaeus, *Nederlandsch Brazilië*, pp. 323-332.

De Tenture des Indes

De strijd om het bestaan in de Nieuwe Wereld en de Nieuwe Tijd

Aristocratisch reputatie management

In de zomer van 1644 keerde Johan Maurits uit Brazilië terug naar de Republiek; Post ging wat eerder terug en Albert Eckhout zal ook in deze tijd zijn teruggereisd. Hij bracht een rijke collectie kunstwerken en voorwerpen mee die informeerden over het gebied dat hij zeven jaar lang had bestuurd. Zijn verzameling bestond uit schilderijen, tekeningen en beschrijvingen, waarin land en bevolking van Brazilië ‘naer ’t leven’ waren vastgelegd. Hij voerde ook vele naturalia en artificialia met zich mee: ‘enkele paarden van het Braziliaanse ras’, ‘huiden van viervoetige dieren, van vissen en vogels, gereedschappen der wilden, wapenen, hals- en hoofdsieraden’, en een ivoren meubilair.¹ Bovendien vergezelden hem een tiental Indianen van diverse naties die zich door de Nederlandse autoriteiten in hun status als vrije mensen wilden laten bevestigen in ruil voor een belofte van trouw aan het Nederlands gezag.² Of hij ook zijn neger-slaven heeft meegenomen uit Brazilië is niet bekend.³ Hij bracht zijn collectie en mogelijk zijn Indiaanse gasten onder in zijn recent voltooide, classicistisch stadspaleisje naast het Binnenhof. Vanuit het Mauritshuis zette Johan Maurits zich in om

de kennis en het begrip voor de Braziliaanse kolonie in Nederland te vergroten. Daartoe was aanleiding. Hij had aan het bestuur van de WIC, de Heren XIX, zijn ontslag aangeboden en zich laten terugroepen uit onvrede over het compagniesbeleid. De compagnie had na de wapenstilstand met Portugal besloten tot een sterke troepenreductie. Dit was tegen de zin geweest van Johan Maurits, die handhaving van het oude niveau noodzakelijk achtte.⁴ Direct na zijn terugkeer legde hij bij de Heren XIX verantwoording af over zijn bestuur en besprak met de stadhouder en de Staten Generaal zijn visie op de Braziliaanse zaken. De Hoog Mogenden vereerde hij met een grote manuscriptkaart van Nederlands Brazilië, vervaardigd door Georg Marcgraf.⁵ Hij schetste een overzicht van de militaire, politieke en economische situatie in de kolonie en gaf hoog op van de profijten die Brazilië en in ruimere zin het Zuid-Atlantisch imperium konden opleveren. Hij wees op de problemen die hij maar ten dele had kunnen oplossen en de bedreigingen voor het Nederlands gezag, die bleven bestaan. Hij bepleitte verdere investeringen, zo nodig in samenwerking met de florerende Verenigde Oost-Indische Compagnie.⁶

• 41. *Le combat d'animaux*, 1689. Tapisserie, Mobilier National, Parijs

* 1. Caspar Barlaeus, *Nederlandsch Brazilië onder het bewind van Johan Maurits, grave van Nassau, 1637-1644*, vertaald en bezorgd door S.P. l'Honoré Naber, Den Haag 1923, p. 398. De ladinglijst in ARA, OWIC ... geeft aan dat de goederen van de graaf over vier schepen waren verdeeld. Deze lijst vermeldt geen schilderijen of tekeningen, wel veel vaatjes met confituren, vier vaten met schelpen en steen van Cabo St. Augustijn in Pernambuco, een kist met astronomische instrumenten, een 'cassa' met huiden, maar vooral veel kostbaar hout en ivoor. Zie over het ivoren meubilair: Hans Huth, 'Exotische Elfenbeinmöbel', in *Pantheon XIII* (1934) pp. 120-122. E. van den Boogaart en F.J. Duparc (red.), *Zo wijd de wereld strekt*, tent. cat. Mauritshuis, Den Haag 1979, p. 205. * 2. Caspar Barlaeus, *Nederlandsch Brazilië*, p. 397. * 3. Op het portret uit 1666 dat Johan Maurits bestelde bij Pieter Nason om te hangen in het slot Sonnenburg, de zetel van de ballye Brandenburg van de Johanneter Orde, is hij met een jonge zwarte bediende afgebeeld, maar dat wil niet zeggen dat hij toen ook werkelijk zwarte bedienden bezat. * 4. Charles R. Boxer, *The Dutch in Brazil 1624-1654*, Oxford 1957, p. 156. * 5. K. Zandvliet, 'Johan Maurits and the cartography of Dutch Brazil, the South-West passage and Chili', in E. van den Boogaart, H. Hoetink en P.J.P. Whitehead (red.), *Johan Maurits van Nassau Siegen 1604-1679*, Den Haag 1979, p. 505. * 6. Caspar Barlaeus, *Nederlandsch Brazilië*, pp. 399-411. KHA, Nassau-Siegen 1454 en Algemeen Rijksarchief Zeeland, familiearchief Verheyen-van Citters, nr. 35.

Colofon

Uitgave

WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com

Tekst

Ernst van den Boogaart

Kaarten en plattegronden

Richard Bos

Vormgeving

DeLeeuwOntwerper(s), Den Haag

ISBN 978 94 625 8368 9

NUR 680, 691

Dit boek kwam mede tot stand dankzij genereuze bijdragen van

- M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting
- Stichting De Gijselaar-Hintzenfonds
- Stichting 's-Gravenhaags Ondersteuningsfonds
voor Boekhandelaren en Uitgevers

© 2021 WBOOKS Zwolle/Ernst van den Boogaart

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

© c/o Pictoright Amsterdam 2021

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

Het land van de suikermolen

Ernst van den Boogaart

Het was de suiker die Nederlanders naar Brazilië bracht. Johannes Maurits van Nassau-Siegen voerde het bewind over de kolonie van de West-Indische Compagnie in Noordoost-Brazilië. Tussen 1637 en 1644 breidde hij het compagniesgebied uit tot de Goudkust en Angola, de regio's die de tot slaaf gemaakten leverden voor de Braziliaanse suikerplantages.

Johan Maurits droeg geleerden en kunstenaars op om het land, de natuur en de multi-etnische bevolking in kaart te brengen. Zo maakte de natuurwetenschapper Georg Marcgraf kaarten van het gebied en beschreef hij de lokale flora en fauna. Kunstenaar Frans Post maakte topografische afbeeldingen en verwerkte die in schilderijen, die tegelijk realistisch en propagandistisch

waren. Zij toonden het Brazilië van Johan Maurits als een welvarende kolonie, waarin de verschillende bevolkingsgroepen in harmonie samenleefden. Albert Eckhout maakte een serie levensgrote schilderijen met als thema de menging van mensen, dieren en planten in de kolonie ten gevolge van de kolonisatie van Brazilië. Na Johan Maurits' terugkeer raakten de in Brazilië gemaakte kunstwerken verspreid over Europa. Lodewijk XIV liet met behulp van het aan hem geschonken Braziliaanse materiaal een serie wandtapijten maken.

Eerdere studies benadrukten het documentaire karakter van de schilderijen en wandtapijten. In *Het land van de suikermolen* ligt de nadruk op de morele, politieke en religieuze strekking van de kunstwerken.

WWW.WBOOKS.COM

9 789462 583689